

УДК 32 – 027.21(073)

Панасюк Л.В.

Білінгвізм та українська еліта на сучасному етапі державотворення.

Розглядаються особливості масового (соціального) білінгвізму в Україні на початку ХХІ ст. Визначаються основні проблеми формування та діяльності української еліти в ситуації двомовності.

Ключові слова: мова, білінгвізм, мовна політика.

Постання незалежної України викликало до необхідності формування нової української еліти, непересічне значення якої зростає на сучасному етапі державотворення, в ситуації масового (соціального) білінгвізму, оскільки саме вона повинна сформулювати відповіді на питання, що постають перед сучасним українським суспільством.

До історичного розгляду проблеми асиміляції еліт в Україні долучились Б. Нольде, В. Горобець, В. Борисенко, А. Бульвінський, С. Візер, В. Степанков, закордонні дослідники З. Когут, Ю. Шевельов, Е. Вілсон, А. Каппелер та інші.

Аналізові як історичних аспектів асиміляції, зокрема у ХХ ст., так і сучасних тенденцій формування еліт відвели увагу Ю. Візниця, Г. Касьянов, Ю. Крестєва, М. Рябчук, С. Пирожков, М. Пірен, О. Тарасова, С. Широкова, російські історики В. Алпатов, О. Борісьонок та інші.

Проблемам політичної еліти значну увагу приділяють сучасні українські політологи, які намагаються визначити межі політичної еліти, дискутують з приводу її конкретного складу та функцій у суспільстві. В. Рябчик, В. Фесенко, М. Фролов акцентують увагу на основних джерелах походження сучасної української еліти, роботи В. Грабовського, В. Гривцова та С. Пацюка присвячені функціонально-поколінному аспектові генезису еліт, персоналіям елітних прошарків приділили увагу К. Бондаренко, В. Піховшек, С. Рахманіна. В. Карасьов досліджує проблему існування та ротації політичної еліти в Україні, Д. Видрін аналізує її якісні характеристики, пропонує варіанти

класифікації еліт. До аналізу цієї проблеми долучились також І. Жданов, С. Телешун, Ю. Якименко.

Розробляючи загальні питання генези та функціонування еліт поза увагою дослідників залишились проблеми соціокультурного впливу еліт, формування ними зразків та форм поведінки (зокрема – мовної) в Україні, вироблення та продукування національних цінностей на сучасному етапі державотворення.

Політичний і мовно-культурний розвиток держави, зазначає Л. Масенко, – це взаємопов’язані і взаємообумовлені процеси [1,с.136], отже, спробуймо з’ясувати місце та роль української еліти в процесі мовно-культурного розвитку держави у стані масового (соціального) білінгвізму. На разі, дотримуємось трактування соціального білінгвізму за А. Загнітком, що розглядає двомовність і багатомовність як наявність і функціонування в межах одного суспільства (здебільшого – держави) двох або кількох мов [2,с.187].

Не будучи впродовж тривалого часу самостійною державою, Україна не мала можливості випестувати повноцінний елітний прошарок. Провінціалізм еліт в державному плані – Радянська Україна у складі СРСР мала лише регіональні за статусом органи місцевого самоврядування (це стосувалося як статусу колишньої Верховної Ради, так і Ради Міністрів) – мав результатом відсутність, на відміну від Росії, сформованого державного центру [3,с.50].

Нині в Україні можна виділити дві політичні елітні групи; одна – сформована з числа колишньої «номенклатури», а інша – рекрутована з більш або менш активних противників попереднього режиму. Українську еліту можна поділити також за територіальною приналежністю: якщо східноукраїнські діячі мають більш проросійські настрої, то західноукраїнські – здебільшого орієнтовані на Захід [4,с.176].

За підрахунками фахівців центру ім. О. Разумкова, у 1991–2003 роках вихідці з партійно-комсомольської та радянської номенклатури серед вищих державних чиновників (прем’єр-міністри, віце-прем’єр-міністри, секретарі Ради національної безпеки й оборони, голови Адміністрації президента) складали 73%, серед губернаторів – майже 80%. На 2003 р., за даними Національного

інституту стратегічних досліджень при президентові України, 52 % керівників місцевих й 46% керівників центральних органів державного управління починали свою бюрократичну кар'єру за радянських часів [5,с.4].

На думку Г. Касьянова «держава Україна», створена в 1990-х роках, не є національною. Це держава бюрократії і зрощеної з нею фінансово-промислової та аграрної олігархії. Зазначені суспільні групи з різним ступенем інтенсивності використовували і використовують зовнішні атрибути національної державності (символіку, мову, ідеологеми) для власної легітимації, яка дає їм право нібито представляти інтереси нації. Насправді апеляція цих груп до гасел і символів громадянського націоналізму дозволяє їм не лише узаконювати свій статус, а й використовувати його для власного збагачення і політичного прикриття масштабного перерозподілу власності [6,с.401].

Однак номенклатура, скориставшись із гасел національного руху в особистих інтересах, не знала, як ці гасла втілювати в життя, хоча й прагнула цього, особливо в Києві, усвідомлюючи, що «націоналізація» влади – це також її легітимація. За звичкою вона прагнула директивно-командного стилю у розбудові нації, вважаючи, що ухваленням законів, які забезпечували б функціонування української мови у різних сферах життя, та впровадженням низки важливих державних символів можна задовольнитися. Цей метод підтримувала бюрократія – від центру до місцевого рівня, для певної її частини становлення української нації на рівні «віртуальної реальності» та паперової звітності було цілком досяжним завданням, для іншої – зручним засобом імітації або ж прикриттям фактичного саботажу адміністративної «українізації» [6,с.123–124]. Отже, аналіз процесу формування політичної еліти в незалежній Україні дає підстави заперечити її відверті націоналізуючі прагнення, визначити їх показовий характер, зокрема в мовному питанні.

Проте, аналізуючи виборчі перегони початку доби незалежності Е. Вілсон відзначає, що президентські вибори 1994 року, попри важливість економічних запитів розвою держави, стали віддзеркаленням конфлікту між націоналістичною та «советизованою» українськими ідентичностями більшою

мірою, ніж конфлікту між етнічними українцями (73% населення) та російською меншиною (22%). Тому Кравчук програв вибори, набравши 45% голосів проти 52% у Кучми. Не економічні проблеми, а мовно-етнічні та геополітичні чинники визначили результат президентських виборів 1994 року. Для цього варто подивитися на карту: Кучма переміг у всіх областях на схід від Полтави, яка лежить у самому центрі України, а Кравчук – в усіх областях, що лежать на захід від неї.

На наступних виборах надзвичайно еклектичний підхід Кучми до національних питань, а також легкість, з якою він говорив різні речі у різних місцях і в різний час, дозволили йому зібрати більше голосів по всій Україні, аніж Кравчуку з його вузькою «націоналізуючою» програмою в 1994 році [7,с.298–327].

М. Рябчук звертає увагу на амбівалентний характер правлячої еліти, котра сама є частиною зрусіфікованого-совєтизованого населення, причому зрусіфікованою навіть більше, ніж пересічний громадянин – з огляду на кар'єрні вимоги совєтських часів. У кожному разі, ця еліта аж ніяк не відчуває якоїсь внутрішньої потреби в «українізації» і, взагалі, не сповідує по-справжньому жодної ідеології, крім, зрозуміло, ідеології особистого збагачення.

Не маючи, по суті, жодної позитивної програми, жодної конструктивної візії майбутнього, вони пропонуватимуть себе суспільству на роль «найменшого зла» – роль таких собі гарантів «поганого миру», що, як відомо, завжди кращий від «доброї війни». В Галичині вони переконуватимуть «свідомих українців», що, за всіх своїх вад, є їхньою останньою надією, рятівником неньки-України від червоного реваншу зі сходу та чергового поневолення імперією. На Донбасі вони пояснюватимуть «завзятим совєтам», що, знову ж таки, за всієї своєї недосконалості («а де взяти кращих?!» – невідпорний аргумент номенклатурної пропаганди), вони все-таки забезпечують їм сякий-такий мир і не дають остаточно утвердитися «бандерам із Західної» разом із їхніми польсько-німецько-американсько-жидо-масонськими хазяями [8,с.189–191].

Еліти держав-нащадків СРСР, підсумовує Р. Брюбейкер, можуть використовувати нову владу для «націоналізації» своїх держав через підтримку мови, культури, демографічних переваг, економічного достатку та політичної гегемонії державоносної нації. Однак, присутність великих російських меншин і близькість потужної російської держави можуть, на основі інституційного спадку радянської національної політики, працювати на загострення, а не пом'якшення націоналізму країн-нащадків [9,с.72–74]. С. Пирожков загострює увагу на згаданих процесах, зауважуючи, що серед населення Росії склалося і панує уявлення про Україну як органічну частину Росії. Слов'янська належність обох народів сприяє підсиленню таких уявлень. Достовірно те, що й зараз у Москві не усвідомлена достатньою мірою нова реальність, і колишні республіки так чи інакше сприймаються окремими політичними елітами як частини однієї країни, а не в якості незалежних держав. За таких умов неявною, але, безперечно, головною метою політики Росії в прагнення її втримати Україну в полі свого впливу, зберегти реальні важелі тиску на неї. Реалізується таке прагнення ненасильницькими методами, що, проте, не виключає можливості нанесення несподіваних «уколів» – різких, відносно короточасних заходів та дій, спрямованих проти України як суверенної держави.

Окрім об'єктивних чинників, на взаємовідносини України та Росії впливають і, безперечно, впливатимуть у майбутньому суб'єктивні фактори і, насамперед, розстановка сил в елітних частинах суспільства. В стосунках з Україною, як і з іншими колишніми республіками СРСР, значна частина російської еліти не відійшла від позиції зверхності й відчуття переваги, вважаючи Українську державу випадковим і тимчасовим явищем і готова піти на будь-які кроки, в тому числі й насильницькі, щоб ліквідувати цю «історичну випадковість» [10,с.11–12].

В Україні ж намагання задовольнити інтереси різних груп населення й уникнути політичної конфронтації, яка б розколола суспільство спонукає українські еліти провадити хитромудру політику, яка багатьох дивує, а декого й

дратує. З одного боку, Україна є членом СНД, з іншого – всіляко відмежовується від більшості його рішень та уникає його структур. З одного боку, Україна фліртує з НАТО, з іншого – запобігає перед Москвою. З одного боку – декларує свій рух до Європи, з іншого – нагадує про важливість «євразійських» зв'язків.

Ця роздвоєність політичних еліт здебільшого відбиває їхнє цілком прагматичне прагнення узгодити свою політику з настроями більшості громадян – що, зрозуміло, не виключає бажання певним чином на ті настрої впливати. З одного боку, є чималий прошарок панівної посткомуністичної олігархії, яку перебування України в стані невизначеності цілком влаштовує і яка, відповідно, намагається усіляко законсервувати амбівалентність українського суспільства. А з іншого боку, на арену виходять молодші, більш динамічні, проринкові, проєвропейські еліти, яких згадана амбівалентність – як джерело стагнації – уже не надто влаштовує [8,с.287].

В етно-мовній сфері, в ситуації масового білінгвізму згадана позиція еліт не влаштовує жодну спільноту – чи то українофонів, чи то русофонів – провокуючи продовження перманентного протистояння мов (проявом якого виступає соціальний білінгвізм), стоїть на заваді формування сучасної ідентичності українського суспільства.

Масова двомовність українців, відзначає Л. Масенко, є наслідком тривалого процесу мовно-культурної асиміляції, тимчасовим перехідним містком, по якому людність рухалась від української до російської одномовності. Здобуття державної незалежності зупинило рух десь на середині відстані між супротивними берегами. У цій непевній і хисткій позиції ми лишаємося досі, тоді як завдання збереження і зміцнення самостійності вимагав рішучої зміни вектора двомовного розвитку. Немає сумніву в тому, що продовження інерційного руху до російської одномовності приведе країну до реінтеграції з Росією, – успіх будівництва самостійної держави залежатиме від того, чи вдасться керівній еліті зупинити розкручений маховик русифікації і надати двомовному розвитку країни зворотного напрямку, тобто

переорієнтувати нинішню російсько-українську двомовність на поступове зростання групи ситуативних двомовців за рахунок російськомовних одномовців із подальшим «перетіканням» двомовців до україномовних одномовців.

Цей процес, безперечно, потребує часу, що охоплює проміжок життя принаймні двох-трьох поколінь, але було б великою політичною помилкою зволікати із впровадженням низки заходів, котрі б забезпечили переорієнтацію мовної поведінки нових поколінь українських громадян [1,с.5–6].

Аналізуючи самоорганізаційні засади становлення української політичної нації Г. Нестеренко зауважує, що початок переходу етносу в політичну площину із націленістю на створення власної суверенної держави ініціюється самоорганізаційним чином, внаслідок тривалого утискання державою життєво важливих інтересів етнічної групи – тобто внаслідок перешкод вільному культурному розвитку, заборон мови, звичаїв, неврахування етнічної специфіки в освітній політиці тощо.

Це спонукає до вмикання негентропійних механізмів у формі високої активності інтелектуальної еліти, яка висуває на обговорення політичні проблеми, ініціює дискусії в засобах масової інформації з приводу незадоволеності потреб етнічної групи і необхідності радикальних чи поступових змін, причому на цьому етапі багато зусиль спрямовується на культурну консолідацію спільноти – для чого культурні, мовні, релігійні питання дискутуються в напрямі посилення почуття етнічної ідентичності для майбутньої спільної політичної ідентифікації.

Завдяки ініціюючій роботі інтелігенції, проведений на цьому етапі, далі вмикаються самоорганізаційні механізми культурної і політичної ідентифікації зі зростанням активності і пересічних громадян. Механізми спільної ідентифікації доповнюються механізмами протиставлення себе іншим етнонаціональним спільнотам.

Всім цим процесам сприяє і формулювання та популяризація елітою національної ідеї, яка вже має не стільки культурне, скільки державницьке

спрямування [11,с.134–135]. Щодо Української ідеї, то її місія – вберегти суспільство від чужинських світоглядних імплантацій, дати зрозуміти, що українське питання – справа українського народу. І саме українці повинні його вирішувати, а не Росія, Німеччина чи Франція.

Ідеологія, є одним із механізмів трансляції духовно-культурних цінностей, що відтворює та екстраполює національно-культурний та політичний коди на сучасність і майбутнє. Доля будь-якої ідеї залежить від сприйняття й схвалення її індивідуальним розумом та серцем. Залежно від того, яка уява формується певною політичною силою, елітою чи кланом про саму потребу ідеології як дійового (можливо, навіть, визначального) елементу консолідації суспільства, можна зробити висновок, наскільки дана політична сила (еліта, клан) зацікавлені в самій консолідації суспільства [12,с.233, 267]. Відсутність національної ідеї впродовж тривалого періоду становлення української державності може констатувати гальмування консолідаційних процесів в українському суспільстві, несформованість світоглядних, духовно-культурних, мовно-національних засад української нації.

Підсумовуючи, потрібно зауважити, що будь-який політичний лад прагне сформувати власну еліту, необхідну для якомога ефективнішого здійснення влади. Водночас політична еліта не є ситуаційним утворенням. Це – сукупне породження усіх процесів політичної життєдіяльності суспільства [13,с.31].

В сучасних наукових дослідженнях часто і наполегливо повторюється думка, що однією з вагомих причин тривалого кризового стану суспільства є «відсутність справжньої національної еліти». Елітність визначається, насамперед, об'єктивно необхідними функціями та громадянською позицією. Ті, хто приймає рішення, що визначають суспільне життя в національному масштабі, і є національною елітою. Таким чином, епістемологія еліти, як формуючої ядро нації, охоплює не тільки професійно-етичні, соціально-економічні, політичні, але й інформаційно-комунікативні духовні та інтелектуальні аспекти [14,с.52–57].

Роль найвищих верств суспільства дуже велика. Це еталон, на який рівняється народ і завдяки якому стає нацією. Народ, позбавлений своєї власної найвищої верстви, мимохіть починає деградувати як певна етнічна спільнота. Він мусить або виділити з себе і сформувати власну національну еліту, яка б його очолила і повела за собою, або, – якщо він на це не спроможеться, – мусить спочатку мовно, а згодом і ментально денаціоналізуватися [15,с.75–76]. Одним з головних знарядь побудови української нації А. Погрібний вбачає саме мову, сучасний стан якої ослаблює і без того слабку Україну, розхитує суспільну неподільність, соборність, заважає перейманню суспільства рятівною національною ідеєю [16,с.211–212].

Лише влада, на думку М. Пірен, що формується з професійної, законослухняної та патріотично налаштованої еліти, якій притаманні державницька психологія та сучасне, громадянське мислення – здатна бути відповідальною за життя народу та імідж держави у світі [17,с.39]. Політична еліта України, яка не скористалася своїми повноваженнями для консолідації суспільства на шляху демократичних перетворень і виявилась нездатною ефективно працювати в національних інтересах з метою забезпечення якісного виконання своїх соціальних, та, зауважимо, національних, функцій [18,с.207], характерними рисами якої є трайбалізм (схильність до культурної і суспільно-політичної відокремленості на основі родоплемінного поділу) і маргінальність, немає нічого спільного з національними інтересами України. Наша еліта не є національною у сенсі вкоріненості в національний ґрунт, національне життя і культуру. Звідси – відсутність або слабкість відчуття соціальних і національно-культурних потреб і перспектив історичного розвитку українського суспільства. Цілком зрозуміло, що така еліта могла запропонувати суспільству лише ту систему цінностей, яку сповідує сама [18,с.204].

Знищення українських козацьких еліт за часів російської імперії, утворення квазіеліт та фактична їх відсутність за часів СРСР, несформованість патріотичних українських еліт нині призвели до відсутності стратегії мовного

будівництва, збереження аморфного стану двомовності, двокультурності, зовнішньополітичної невизначеності нації до цього часу.

Масовий білінгвізм в Україні виступає однією з найболючіших проблем на шляху консолідації нації. З одного боку – це питання, що активно використовується елітами під час виборчих баталій, з іншого – проблема, геополітичних спрямувань, цінністих орієнтацій, культурного розвитку.

Зрозуміло, що це завдання покладається на українську еліту, проте, чи зможе вона конструктивно формувати нову національну ментальність в умовах білінгвізму, двокультурності, поляризації свідомості українофонів та русофонів, різноспрямованості векторів зовнішньополітичної орієнтації двох частин України?

Орієнтація на одну (російськомовну) частину українського соціуму, звісно, додасть підтримки владній еліті, натомість констатує її антиукраїнський характер та повернення за допомогою декларованого білінгвізму до білоруського сценарію мовно-культурного розвитку українського суспільства. Амбівалентність українських еліт дозволяє прогнозувати подальше намагання зберегти можливість впливати на електорат мовним питанням, бездіяльністю в культурно-національній царині штовхаючи Україну до самоасиміляції.

Панасюк Л.В. Билингвизм и украинская элита на современном этапе развития государственности.

Рассматриваются особенности массового (социального) билингвизма на Украине в XXI в. Определяются основные проблемы формирования и деятельности украинской элиты в ситуации двуязычия.

Ключевые слова: язык, билингвизм, языковая политика

Panasiuk Leonid Bilingualism and Ukrainian Elite In The Post Soviet Ukraine.

The author of the article analyses the spreading of the Russian languages in different regions of Ukraine, the functioning of the Ukrainian and Russian languages

in our country in XXIth century, the language policy of the Ukrainian elite. On the whole the situation can be denoted as Ukrainian-Russian bilingualism.

Key words: *language, bilingualism, language policy*

Список використаних джерел

1. Масенко Л. Т. Мова і суспільство: Постколоніал. вимір. / Л. Т. Масенко. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 163 с.
2. Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія / А. П. Загнітко. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. – 219 с.
3. Крестєва Ю. Відносини центральної та регіональних еліт в Україні / Ю. Крестєва // Нова політика. – 2001. – №4. – С.50–53.
4. Кульчицький С. В., Парахонський Б. О. Україна і Росія в історичній ретроспективі: новітній український державотворчий процес. Т.ІІІ. / С. В. Кульчицький, Б. О. Парахонський – К.: «Наукова думка». – 2004. – 326 с.
5. Жданов І., Якименко Ю. Україна у ХХІ столітті. Виклики для політичної еліти / І. Жданов, Ю. Якименко // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 9. – С.2–10.
6. Касьянов Г. В. Україна 1991 – 2007: нариси новітньої історії / Г. В. Касьянов. – К.: Наш час, 2007. – С.432 с.
7. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Ендрю Вілсон [пер. з англійської]. – К.: «К.І.С.», 2004. – 552 с.
8. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення / М. Рябчук. – К.: «Критика», 2000. – 303 с.
9. Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Роджерз Брюбейкер [переклад з англійської Олександра Рябова]. – Львів: Кальварія, 2006. – 280 с.
10. Пирожков С. І. Про деякі пріоритети українсько-російських відносин в гуманітарній сфері / С. І. Пирожков // Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір: Науковий збірник. – К.: НІУРВ, 1998. – 156 с.

11. Нестеренко Г. О. Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення: Монографія / Г. О. Нестеренко. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 360 с.
12. Дашутін Г. П., Михальченко М. І. Український експеримент на терезах гуманізму / Г. П. Дашутін, М. І. Михальченко. – К.: Парламентське видавництво, 2001. – 331 с.
13. Траверсе О. О. Політичне лідерство, національна еліта і практика модернізації суспільства / О. О. Траверсе // Політичний менеджмент – 2006. – №1(16). – С.27–36.
14. Кавалеров А. І., Кадієвська І. А. Наукова інтелігенція: її роль та проблеми: Монографія / А. І. Кавалеров, І. А. Кадієвська. – Одеса: Астропринт, 2007. – 152 с.
15. Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу / О. Б. Ткаченко. – К.: Спалах, 2004. – 272 с.
16. Погрібний А. Розмови про наболіле, або Якби ми вчилися так, як треба... / А. Погрібний. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 2000. – 320 с.
17. Пірен М. Проблеми формування сучасної української еліти / М. Пірен // Соціальна психологія. – 2004. – №2(4). – С.38–48.
18. Візниця Ю. В., Тарасова О. А., Широкова Є. О. Політична еліта України: необхідність та можливість якісних змін / Ю. В. Візниця, О. А. Тарасова, Є. О. Широкова // Нова парадигма. – 2004. – Вип.36. – С.202–210.